

Bažnyčios institucija nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje

Istoriografija ir šaltiniai.

Šio klausimo istoriografija nėra labai gausi, nes specialių šiai temai skirtų tyrimų iki šiol beveik nėra. Daugeliu atveju tebeoperuojama sovietmečiu paskelbtais dokumentais ir sovietinės istoriografijos suformuotais vertinimais, kurie pirmiausia turėjo propagandinę funkciją, todėl negali būti laikomi objektyviais. Aukštų Bažnyčios hierarchų ir dvasininkų kolaboravimą su naciais turėję atskleisti dokumentai 7-ajame dešimtmetyje buvo pradėti publikuoti periodinėje spaudoje, o vėliau ir specializuotuose dokumentų rinkiniuose¹. Sovietinės istoriografijos požiūris į Bažnyčios padėtį nacių okupacijos metais pilniausiai buvo atskleistas 8-ojo dešimtmečio pradžioje pasirodžiusioje J. Aničo monografijoje². Siekdamas parodyti sovietinės istoriografijos išvadų šališkumą, vysk. V. Brizgys po kelių metų išleido panašaus turinio knygą³, kurią galima vertinti veikiau kaip įvykių dalyvio liudijimą, o ne kaip istorinį tyrimą. Kai kurių šios publikacijos teiginių istorikams iki šiol nepavyksta pagrįsti dokumentais.

Posovietinėje nacių okupacijos laikotarpio istoriografijoje didžiausias dėmesys skiriamas žydų genocido Lietuvoje problematikai. Šis aspektas akcentuojamas ir kalbant apie Bažnyčios laikyseną. Didelį impulsą detaliau nagrinėti šią temą suteikė 1998 m. kovo 16 d. Vatikano religinių santykių su judaizmu komisijos paskelbtas dokumentas *Mes atsimename: Šoa apmastymas*. Pasauliniu mastu atsinaujino diskusija dėl popiežiaus Pijaus XII ir bendrai Katalikų Bažnyčios laikysenos Holokausto akivaizdoje⁴. 1998 m. spalio 8-9 d. Vilniuje taip pat buvo surengta mokslinė konferencija „Katalikų Bažnyčia ir lietuvių-žydų santykiai“. Jos metu buvo perskaityta nemažai pranešimų, kurių autoriai – S. Sužiedėlis, V. Brandišauskas, A. Bubnys ir kiti - formulavo pagrindines tyrimo problemas, savo teiginius grindė naujais šaltiniais⁵. Aktyviau

¹ *Masinės žudynės Lietuvoje. I dalis*. Vilnius, 1965; *Bažnyčios prieglobstyje. Kalba faktai*. Vilnius, 1983.

² *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940-1944 metais*. Vilnius, 1972.

³ V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1940-1944 metais*, Chicago, 1977.

⁴ Iš daugybės monografijų šia tema, pasirodžiusių po 1998 m. galima išskirti: P. Blet, *Pius XII and the second World War: According to the Archives of the Vatican*, New York, 1999; M. Payer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington, 2000; D. Goldhagen, *A Moral Reckoning: The Role of the Catholic Church in the Holocaust and Its Unfulfilled Duty of Repair*. New York, 2002.

⁵ S. Sužiedėlis, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir holokaustas kaip istorinių tyrimų objektas“, *LKMA Metraštis*, t. XIV, p. 121-133; V. Brandišauskas, „Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“, ten pat, p. 135-152; A. Bubnys, „Vokiečių politika Lietuvoje Bažnyčios ir religijos atžvilgiu (1941-1944)“, ten pat, p. 209-219.

imta domėtis ir dvasininkų dalyvavimu nacių okupacijos metais gelbėjant žydus⁶. Deja, mokslinis šios temos tyrimas atslūgus tam tikram ažiotažui, nebuvo toliau plėtojamas.

Didžiausia kliūtis sėkmingai šios temos mokslinei analizei – pirminių šaltinių stoka. Lietuvos valstybiniuose archyvuose išlikę nacių okupacinės valdžios įstaigų dokumentai, atspindintys santykius su religinėmis organizacijomis, yra labai fragmentiški. Galima pasiremti tik išlikusiomis Vokiečių saugumo policijos ir SD vado (daugiausia 1943 m.) mėnesinėmis ataskaitomis, kuriose trumpai užsimenama ir apie religinių organizacijų padėtį, taip pat negausiais šios įstaigos padalinių susirašinėjimo dėl darbo šioje srityje dokumentais. Kiek daugiau su tyrimo tema susijusių archyvinių dokumentų yra vyskupijų kurijų archyvuose. Šiame darbe naudotasi Lietuvos valstybiniame istorijos archyve saugomais Kauno ir Panevėžio vyskupijų kurijų dokumentais. Tai vyskupų konferencijų ir pasitarimų protokolai, susirašinėjimo su nacių okupacinės valdžios įstaigomis dokumentai, kurijų raštai kunigams, vyskupų ganytojiški laišakai. Svarbus šaltinis, ypač nagrinėjant Bažnyčios požiūrį į Holokaustą ir žydų gelbėjimą, yra publikuoti Kauno arkivyskupo Juozapo Skvirecko⁷ ir buvusio Kauno geto kalinio Avrahamo Tory⁸ dienoraščiai.

Bendra nacių politika religinių organizacijų atžvilgiu Ostlande

Sovietų okupaciją Lietuvoje trumpam pakeitusio nacių režimo ideologija ir praktika taip pat buvo antikrikščioniška, nors karo sąlygomis tiesioginė kova prieš Bažnyčią nebuvo akcentuojama. Okupuotų Rytų kraštų ministras Alfredas Rosenbergas, nors pats ir būdamas karštas ateistas, karo su Sovietų Sąjunga sąlygomis rėmė religinių organizacijų panaudojimo politiniams-propagandiniais tikslams politiką, kadangi nacių propaganda stengėsi pateikti šį karą ir kaip kovą prieš bedievišką bolševizmą. Todėl Reicho okupuotose teritorijose, kurias iki tol valdė Sovietų Sąjunga, buvo vykdoma pakankamai nuosaiki religinė politika. A. Rozenbergo 1941 m. rugsėjo 3 d. parengtuose nurodymuose Ostlando vokiečių valdžios įstaigoms teigiama, kad konfesinių organizacijų veikla neturėtų būti varžoma, jeigu ji neperžengia religinės praktikos rėmų⁹. Siekiant propagandinių tikslų nevengota ir falsifikacijų. Antai 1941 m. rugsėjo 9 d. dienraštyje „Į laisvę“ buvo išspausdintas pranešimas apie Ostlando reichskomisarą Heinricho

⁶ V. Sakaitė, „Lietuvos dvasininkai - žydų gelbėtojai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 222-232; *Išgelbėję pasaulį: žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941-1944)*, Vilnius, 2001.

⁷ *1941 m. Birželio sukilimas* (dok. rinkinys), sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000, p.

⁸ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

Lohzės susitikimą su Kauno arkivyskupu metropolitu Juozapu Skvirecku, kurio metu H. Lohzė neva pareiškęs, kad vokiečiai „daug dėmesio kreipia į katalikų bažnyčios atstatymą šioje erdvėje ir yra nusistatę jam savo geriausiomis jėgomis padėti“. Iš tikrųjų jokio panašaus susitikimo nebuvo¹⁰, šis spaudos pranešimas buvo tik propagandinis nacių triukas, siekiant paskatinti Bažnyčios vadovus labiau remti okupacinę valdžią.

Panašų tikslą turėjo ir 1942 m. birželio 19 d. Ostlando reichskomisar H. Lohsės išleistas potvarkis, nustatęs religinių organizacijų teisinį statusą¹¹. Nors jis turėjo demonstruoti tariamą okupacinės valdžios tolerantiškumą religinių organizacijų atžvilgiu, iš tikrųjų jis labiau varžė jų laisvę. Visų pirma, šis potvarkis numatė, kad visos religinės bendruomenės turi per 3 mėnesius užsiregistruoti generalinio komisaro įstaigoje. Be to, religinių organizacijų vadovais galėjo tapti tik tokie asmenys, kuriems generalinis komisaras neturėjo bendro politinio pobūdžio pretenzijų. Religinių organizacijų veikla buvo griežtai apribota religinės praktikos atlikimu, o pažeidžiančios šią nuostatą (ją galima buvo traktuoti labai plačiai) religinės bendruomenės galėjo būti nubaustos pinigine bausme arba reicho komisaro nurodymu likviduotos. Pagal nacių vadovybės Berlyne nurodymus taip pat nebuvo pripažįstami religiniai junginiai, peržengiantys generalinių sričių ribas, taip iš esmės ignoruojant universalias Bažnyčios struktūras. Šis principas visų pirma buvo nukreiptas prieš Katalikų ir Rusijos Stačiatikių Bažnyčias, kurioms nacių vadovybė buvo labiausiai priešiška, todėl stengėsi riboti jų įtaką šiame regione, ypač Baltarusijoje ir Ukrainoje. Antai Vilniaus arkivyskupijos kurijai nebuvo leidžiama palaikyti ryšių su už Lietuvos generalinės srities ribų atsidūrusiomis parapijomis.

Tą patvirtina ir nacių valdžios reakcija į Lietuvos Katalikų Bažnyčios (toliau LKB) iniciatyvą organizuoti misijas vokiečių užimtose SSRS teritorijose. Naciams okupavus Lietuvą, aktyviausiai galimybe vykdyti misijas Rusijoje rūpinosi buvęs Leningrado apaštalinis administratorius vysk. Teofilis Matulionis ir jurisdikciją Minsko diecezijoje 1941 m. rudenį iš Romos išsirūpinęs Vilniaus arkivysk. Romualdas Jalbžykovskis. Vysk. T. Matulionis 1942 m. vasario 25 d. šiuo reikalu kreipėsi į Ostlando reichskomisarą, tačiau gavo neigiamą atsakymą¹². Arkivysk. R. Jalbžykovskis bandė siųsti kunigus į rytus, neatsiklausęs nacių valdžios leidimo, tačiau jie arba buvo suimti ir nužudyti (kun. Henrikas Hlebovičius) arba gražinti į Vilnių.

⁹ A. Bubnys, op. cit., p. 210.

¹⁰ Arkivysk. J. Skvirecko užrašų fragmentas, Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (toliau KAKA), b. 175, l. 181.

¹¹ A. Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945*, Düsseldorf, 1981, p. 494.

¹² *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*. Vilnius, 2002, p. 104-108.

Vokiečiai leido į Baltarusiją vykti tik lietuvių policijos batalionų kapelionams. Nacių valdžia netgi nedavė leidimo atspausdinti paveikslėlius su pagrindinėmis maldomis rusų kalba, kurie turėjo būti platinami tarp karo belaisvių.

Bažnyčios santykiai su nacių okupacine administracija Lietuvoje

Sovietų režimo baisumus pergyvenusios Pabaltijo tautos nacius vertino kaip išvaduotojus iš bolševikų nelaisvės ar bent jau kaip mažesnę blogį nei sovietų režimas. Sukilėlių sudaryta Laikinoji vyriausybė greit panaikino visų sovietinės valdžios paskelbtų įstatymų ir potvarkių galiojimą, taigi ir tų, kurie buvo nukreipti prieš Bažnyčią. Su realiai kraštą valdžiusia vokiečių karine administracija LKB hierarchams taip pat pavyko užmegzti neblogus santykius. Vokiečių karo komendantai, generolai von Roquesas ir von Pohlis, kurie buvo kilę iš kilmingų šeimų ir nepriklausė nacių partijai, anot vysk. V. Brizgio, kuris ir toliau, arkivysk. J. Skvireckui toliau reziduojant Linkuvėlėje, praktiškai vadovavo kurijos darbui, buvo sukalbami ir netrukė Bažnyčiai *de facto* atgauti sovietų valdžios metais prarastos padėties. Kauno arkivyskupijos vyresnybė nevensė viešai pareikšti simpatijų vokiečių kariuomenei, išvadavusiai kraštą nuo „bolševikų jungo“. Liepos 4 d. Kauno dienraštis „Į laisvę“ paskelbė arkivysk. J. Skvirecko ir vysk. V. Brizgio pasirašytą pareiškimą „Brangūs tautiečiai“, kuriame buvo pasmerkti bolševizmo nusikaltimai Lietuvoje, padėkota Vokietijos kariuomenei už Lietuvos išvadavimą, pareikšta viltis dėl tikėjimo laisvės gerbimo, o Lietuvos gyventojai paraginti susitelkti bolševikų sugriauto krašto atstatymui. Arkivysk. J. Skvireckas ir vysk. V. Brizgys taip pat pasirašė ir Lietuvos visuomenės atstovų padėkos telegramą Adolfui Hitleriui.

Tačiau karinę administraciją greit pakeitusi vokiečių civilinė valdžia nesirengė atkurti Lietuvos nepriklausomybės, taip pat ir buvusios prieš pirmąją sovietinę okupaciją Bažnyčios padėties. Tiesa, iš pradžių buvo leista atnaujinti visų seminarijų veiklą, atgaivinti Teologijos-filosofijos fakultetą universitete, grąžinti tikybos dėstymą į bendrojo lavinimo mokyklas, atkurti kapelionų instituciją kalėjimuose ir ligoninėse, vienuoliams grįžti į iš jų atimtus pastatus. Tačiau Bažnyčiai nebuvo grąžinta žemės ir nekilnojamojo turto nuosavybė, neleista religinė spauda ir kai kurios religinės organizacijos.

Bažnyčios hierarchų iš pradžių turėta palankų nusistatymą okupacinės valdžios atžvilgiu greit pakeitė civilinės administracijos pareigūnų elgesys. Pirmu naujų santykių signalu tapo 1941 m. rugpjūčio 23 d. Kauno miesto komisaras H. Kramerio raštas Kauno kunigų seminarijos

rektoriui. Jame komisras pranešė girdėjęs gandus, kad Kaune organizuojama kunigų seminarija, ir pareiškė, kad iki karo pabaigos „tokie kursai nepageidaujami“. Į tai buvo atsakyta, kad seminarija ne organizuojama, o veikia jau daugiau kaip 300 metų, kad tai nėra jokie kursai, o aukštoji mokykla, kurios veiklą reguliuoja tarptautinės teisės dokumentas - konkordatas, todėl ne miesto komisaro kompetencija, leisti ar ne jai egzistuoti¹³. Šį kartą vokiečių valdžia nesiryžo pyktis su vyskupais ir leido seminarijai veikti, tačiau melagingas spaudos pranešimas apie arkivysk. J. Skvirecko susitikimą su H. Lohse ir pakankamai šaltas priėmimas pas Lietuvos generalinį komisarą Adrianą von Rentelną, pas kurį 1941 m. rugsėjo 25 d. su oficialiu vizitu buvo atvykęs arkivysk. J. Skvireckas, skatino Bažnyčios vadovybę labiau rezervuotai traktuoti santykius su naujais okupantais.

Įtampą tarp LKB ir nacių civilinės administracijos didino atsirandantys vis nauji konfliktų židiniai. 1941 m. spalio mėn. pabaigoje generalinis komisaras pavedė generaliniam vidaus reikalų tarėjui atnaujinti sovietų okupacijos metais įkurtų civilinės metrikacijos įstaigų darbą ir perimti jų žinion bažnytines metrikų knygas. Kadangi nacių okupacijos pradžioje daug kur klebonai jau buvo spėję atgauti bolševikų konfiskuotas knygas, toks reikalavimas nepridėjo simpatijų naujiems okupantams savo elgesiu mažai besiskiriantiems nuo ankstesniųjų. Artėjant 1940-1941 m. žiemai kai kuriose Lietuvos vietose buvo pastebėti dėmėtosios šiltinės epidemijos židiniai. Motyvuodama tuo, okupacinė valdžia liepė kurijoms duoti nurodymus uždaryti epidemijos židiniuose esančias bažnyčias. Nors tokiam reikalavimui buvo paklusta (epidemijos židiniai paskelbtose vietovėse, tarp jų ir Kauno mieste, bažnyčios buvo uždarytos nuo 1941 m. gruodžio 20 iki 1942 m. vasario 10 d.), tai sukėlė tikinčiųjų ir kunigų nepasitenkinimą, juolab, kad pasaulietinio pobūdžio žmonių susitelkimo vietos (teatrai, kavinės ir etc.) nebuvo uždarytos. Kai kuriose uždarytose bažnyčiose žmonės į pamaldas buvo leidžiami pro šonines duris.

Dar vienas įtampos židinys atsirado, kai 1942 m. vasaros pradžioje generalinis komisaras A. von Rentelnas įsakė nutraukti Teologijos-filosofijos fakulteto finansavimą ir pasiūlė VDU vadovybei pašalinti fakultetą iš universiteto struktūros. Nors generalinis komisaras savo nusistatymo nepakeitė ir po griežto šio fakulteto dekanos vysk. V. Brizgio protesto prieš tokį sumanymą, fakultetas toliau veikė, gaudamas slaptą finansavimą. Tai toleravo ir generalinis komisaras, kuriam tam tikrą įtaką, matyt, padarė vysk. V. Brizgio per švietimo tarėją perduotas grąšinimas, kad „generalkomisariatas iš Lietuvos vyskupų savo reikalams nesulauks daugiau nė

¹³ V. Brizgys, op. cit., p. 130.

žodžio, nė rašto, kol nepakeis savo laikysenos katalikų atžvilgiu”¹⁴. O tokių, vokiečiams naudingų raštų 1942 m. pradžioje Kauno arkivyskupijos episkopatas buvo parašęs ne vieną: 1942 m. sausio 3 d. paskelbtas atsišaukimas „Į Lietuvos katalikų visuomenę”, kuriame raginta aukoti šiltus drabužius rusiškos žiemos „malonumus” patiriančiai vokiečių armijai; 1942 m. kovo 12 d. pareiškimas dėl metalo laužo pridavimo.

Kita vertus, Bažnyčios vadovybė nevensė ir griežtesnių nacių politikos, nepalankios religinei veiklai, vertinimų. Tiesa, tai nebuvo vieši protestai, o tik bandymai apeliuoti tiesiogiai į okupacinės valdžios įstaigas. Dar 1942 m. kovo 21 d. arkivysk. J. Skvireckas Ostlando reichskomisarui H. Lohsei parašė raštą, kuriame išdėstė Bažnyčios vadovybės susirūpinimą dėl kai kurių okupacinės valdžios veiksmų, ribojusių pastoracinę veiklą ir tikėjimo laisvę. Bažnyčios ir okupacinės valdžios santykių klausimus svarstė ir į metinę konferenciją Kaune 1942 m. spalio 6-8 d. susirinkę Lietuvos vyskupai. Po jos, spalio 13 d., buvo surašytas memorandumas generaliniam komisarui, kuriame vyskupai reikalavo atkurti Bažnyčios nuosavybės teises, grąžinti bolševikų atimtus archyvus ir metrikų knygas, sudaryti sąlygas teikti dvasinius patarnavimus lietuviams, išvežtiems į darbus Vokietijoje, netrukdyti Teologijos-filosofijos fakulteto veiklai, leisti bent po vieną katalikišką savaitraštį ir mėnraštį, grąžinti katalikiškas spaustuves, leisti veikti katalikiškoms organizacijoms; nepritarė lenkų ūkininkų iškeldinimui, jaunuolių siuntimui atlikti darbo prievolės į Vokietiją, draudimui veikti religiniams būreliams mokyklose¹⁵.

Atsakydamas į šį memorandumą, generalinis komisaras susierzino kupinu tonu priekaištavo Lietuvos vyskupams, kad jie nerodo dėkingumo Vokietijai už tai, kad ji išvadavo Lietuvą nuo bolševikų, ir kelia tokius klausimus, kurie vykstančio karo akivaizdoje yra nereikšmingi. Ypač jam nepatiko episkopato prieštaravimai dėl jaunuolių siuntimo atlikti darbo prievolės į Vokietiją ir prašymas leisti lietuvių kunigams vykti į Vokietiją aptarnauti ten dirbusių Lietuvos katalikų¹⁶. A. von Rentelną suerzino ne tik vyskupų memorandumas, bet ir vysk. V. Brizgio 1942 m. spalio 11 d. Kauno Įgulos bažnyčioje pasakytas pamokslas, kuriame jis kritikavo okupacinį režimą dėl memorandume išdėstytų dalykų. Komplikuotus santykius dar labiau paaštrino 1942 m. spalio mėn. pabaigoje paskelbtas nacių reikalavimas nuimti ir atiduoti į

¹⁴ A. Bubnys, op. cit., p. 214.

¹⁵ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau LVIA), f. 1671, ap. 5, b. 65, l. 33-38.

¹⁶ 1942 m. lapkričio 9 d. Lietuvos generalkomisarų raštas, LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 66, l. 10-11.

metalo supirkimo punktus visus neturinčius istorinės-kultūrinės bei meninės vertės iš bronzos nulietus varpus.

Pašlijusių santykių nepagerino ir tai, kad Lietuvos vyskupai atsisakė **tiesiogiai** paremti 1943 m. vasario mėn. paskelbtą mobilizaciją į atskirą lietuvių SS legioną. Vasario 20 d. į Kauno arkivyskupijos kurią šiuo rekalu atvykusiam vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje Karlui Jägeriui arkivysk. J. Skvireckas atsakęs:

„Reikalauti iš dvasiškijos pagalbos mobilizacijai yra pačių karių pažeminimas. Mobilizacija nėra Bažnyčios reikalas. Yra bolševikų armija ir yra bolševizmo dvasia. Jūsų reikalas yra sumušti bolševikų armiją, o mūsų reikalas - sumušti bolševizmo dvasią. Tai mes stengėmės ir stengsimės daryti, tik pasaulinė valdžia tegul mums to nekliudo. Ne mūsų reikalas lieti patrankas, ne mūsų reikalas ir vyrus šaukti į kariuomenę.”¹⁷

Arkivyskupas tik pažadėjo kovo 4-tą, Šv. Kazimiero dieną, pasakyti Katedroje nukreiptą prieš bolševizmą pamokslą. Jo ištrauką, pavadintą „Į kovą su bolševizmu” išspausdino Kauno dienraštis *Ateitis*, jis taip pat buvo transliuotas per radiją. 1943 m. vasario 28 d. prieš bolševizmą nukreiptą pamokslą, taip pat transliuotą per radiją, pasakė ir katedros vikaras Zakarauskas. Tai nebuvo pirmas LKB hierarchų perspėjimas dėl komunizmo pavojaus, tačiau paskelbtas vykstant mobilizacijai į SS legioną, jis aišku gali būti interpretuojamas kaip netiesioginė okupacinės valdžios mobilizacinių planų parama.

Nepaisant Kauno dvasininkų raginimo padaryti viską, kad bolševikai nebegrižtų į Lietuvą, SS legiono organizavimo akcija sužlugo, prasidėjo represijos. Kovo 17 d. generalinio komisaro įsakymu buvo uždarytos visos Lietuvos aukštosios mokyklos¹⁸, kovo 16-19 d. pagal civilinės valdžios parengtus sąrašus vokiečių saugumo policija suėmė ir išvežė į Štuthofio koncentracijos stovyklą 46 intelektualus, tarp kurių buvo ir visoje Lietuvoje žinomi kunigai prof. Stasys Yla ir Alfonsas Lipniūnas, abu savo pamoksluose nevengdavę kritikuoti nacių okupacinės valdžios politikos.

Kai kurie Bažnyčios hierarchai prisidėjo prie bandymų sušvelninti padėtį. Kovo 19 d. 20 žmonių, tarp jų ir vysk. V. Brizgys bei Kauno kunigų seminarijos rektorius Pranas Petraitis,

¹⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 151.

¹⁸ Pagal šį įsakymą laikinai buvo uždaryta ir kunigų seminarija Vilniuje, kuri ir iki tol, skirtingai negu Kauno kunigų seminarija, veikė be jokio oficialaus vokiečių valdžios leidimo. 1943 m. vasarą arkivysk. M. Reinys sugebėjo išrūpinti tokį leidimą ir seminarija veikė toliau, be to, jai buvo grąžintas pastatas Tiltų g.. Tiesa, gestapas neleido naudotis kunigų seminarijos biblioteka.

pasirašė atsišaukimą, remiantį nacių politiką ir raginantį atlikti savo pareigas kariuomenei¹⁹. Panašų atsišaukimą 1943 m. balandžio 5 d. paskelbė ir pirmojo generalinio tarėjo Petro Kubiliūno sukviestos Lietuvos atstovų konferencijos dalyviai, tarp kurių buvo ir 17 dvasininkų. Tokie pareiškimai iš tikrųjų sumažino įtampą, nors eilinių gyventojų apsisprendimui turėjo labai mažai įtakos. Ne visi vyskupai sutiko įsijungti į P. Kubiliūno organizuotą akciją. Antai arkivysk. M. Reinys atmetė pirmojo generalinio tarėjo prašymą duoti nurodymą kunigams, kad jie ragintų tikinčiuosius neventgi mobilizacijos. Savo poziciją motyvavo tuo, kad jis negali įsakyti kunigams kalbėti apie pasaulietinius dalykus, be to, priminė ir okupacinės valdžios suvaržymus Bažnyčiai²⁰. Tokią arkivyskupo nuostatą lėmė ir tai, kad jis vienareikšmiškai negatyviai vertino ne tik komunizmo doktriną, bet ir rasistines nacionalsocializmo teorijas, ką patvirtina dar 1939 m. išleistos jo knygos „Rasizmo problema“ turinys.

Dauguma vokiečių okupacijos metais paskelbtų vyskupų ganytojiškų laiškų taip pat akcentavo bolševizmo grėsmę, tačiau kaip svarbiausią kovos prieš jį priemonę nurodė ne karinę jėgą, o Dievo žodžio skelbimą ir bolševizmo skleidžiamo melo demaskavimą. Tai akcentuota 1943 m. gegužės 12 d. paskelbtame pirmajame naujo Kaišiadorių vyskupijos ordinaro, vysk. T. Matulionio, ganytojiškame laiške²¹, 1943 m. liepos 8 d. naujo Telšių vyskupijos ordinaro, vysk. V. Borisevičiaus ganytojiškame laiške²², arkivysk. M. Reinio straipsniuose periodinėje spaudoje²³. Vyskupai, trokšdami atitolinti sovietų sugrįžimą, labiau pasikliovė atgailos ir maldos galia. 1943 m. rudenį kelbonams buvo duotas nurodymas iki karo pabaigos kiekvieną savaitę laikyti specialias pamaldas už Taiką ir Tėvynę bei su ta pačia intencija surengti Atgailos dieną. Be to, 1943 m. spalio 5-6 d. vykusioje Lietuvos vyskupų konferencijoje buvo numatyta 1944 m. vasarą sušaukti II-ąją Lietuvos eucharistinį kongresą, turėjusį atgaivinti okupacijų prislėgtą dvasinį gyvenimą Lietuvoje.

Nors nuo 1943 m. vasaros įtampa tarp Bažnyčios bei vokiečių okupacinės valdžios kiek atslūgo, tačiau atskirų konfliktų pasitaikydavo ir toliau. Vienas iš didžiausių kilo Kaišiadorių vyskupijoje, kai 1943 m. rugsėjo 10 d. sekmadieninių Šv. Mišių metu į Žiežmarių bažnyčią

¹⁹ V. Brizgys, op. cit., p. 154.

²⁰ Arkivysk. M. Reinio 1943 m. balandžio 24 d. raštas gen. P. Kubiliūnui, Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. K-1, ap. 45, b. 771, l. 113a.

²¹ *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 8-12.

²² *Vyskupas Vincentas Borisevičius straipsniuose ir dokumentuose*. Vilnius, 2002, p. 265-271.

²³ A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio pozicija bolševizmo ir tikėjimo klausimais (spauda ir dokumentika)“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*. 1999, t. XXXIX, p. 29-41.

įsiveržė vokiečių saugumo policijos pareigūnai ir pradėjo suiminėti žmones priverstiniais darbams į Vokietiją. Bažnyčios klebonas prel. Bernardas Sužiedėlis parašė raportą kurijai, kuriame šį atsitikimą pavadino bažnyčios išniekinimu, o vysk. T. Matulionis parašė protestą generaliniam komisarui. Lapkričio mėn. prel. B. Sužiedėlis buvo suimtas, tačiau po to, kai vysk. T. Matulionis atsiprašė dėl kai kurių pernelyg griežtų išsireiškimų savo protesto laiške, jis buvo paleistas. Griežtą episkopato protestą sukėlė ir 1943 m. balandžio 1 d. paskelbtas *Potvarkis dėl ištuokų ir faktinių santuokų Lietuvos generalinėje srityje*, kuris įtvirtino civilinę metrikaciją. Šis klausimas buvo svarstomas 1943 m. spalio mėn. vykusioje vyskupų konferencijoje. Čia buvo nutarta pasiųsti protesto raštą generaliniam komisarui, kuriame vyskupai pabrėžė, kad esamos tvarkos dėl santuokų jie nelaiko teisėta, ir reikalavo atkurti iki sovietų okupacijos Lietuvoje buvusią tvarką²⁴. Toje pat konferencijoje buvo griežtai pasmerktas dr. Jono Šliūpo siūlymas žudyti prieglaudose buvusius nepagydomus ligonius ir nutarta episkopato vardu pasiųsti Kauno medikų kolektyvui raštą, pagiriant Kauno medikų pasisakymus prieš tokius dr. J. Šliūpo siūlymus.

Nėra tikslų apibendrintų duomenų apie tai, kiek Lietuvos (be Vilniaus arkivyskupijos) kunigų vokiečių okupacijos metais buvo įkalinta, tačiau, atrodo, jų nebuvo daugiau dešimties. Be jau minėtų St. Ylos ir A. Lipniūno, kurie 1943 m. kovo mėn. buvo išvežti į Štuthofą, ir prel. B. Sužiedėlio nacių kalėjimo „malonumus“ išbandė: kan. Antanas Želvys, kun. Vaclovas Tamoševičius, Vladislovas Taškūnas ir Romanas Klumbys kalinti Lietuvoje, o Jurgis Paransevičius ir Vytautas Pikturna buvo išvežti į Dachau koncentracijos stovyklą. Dar trys kunigai buvo sušaudyti: bendradarbiavimu su sovietų saugumu apkaltintas Kazimieras Puleikis, žydų sušaudymą viešai pasmerkęs Ignas Ragauskis ir Kostas Daukantas. Žymiai skaudesnis buvo Vilniaus arkivyskupijos kunigų likimas. Kelios dešimtys buvo kalinami, apie 30 sušaudyti²⁵. Kita vertus, ir artimai su nacių okupacine valdžia kolaboravusių dvasininkų buvo nedaug. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje dokumentuose kaip ypač artimi ir draugiški vokiečiams minėti Kauno kunigų seminarijos rektorius P. Petraitis ir kanauninkas Mečislovas Sandanavičius²⁶.

²⁴ Konferencijos protokolas, LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 67, l. 3.

²⁵ *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945: Metropolie wileńska i lwowska, zakony*. Pod red. Z. Zelinskiego, Katowice, 1992, p. 24.

²⁶ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. pranešimas Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 8.

Totalitarinių režimų patirtis liudijo, kad religines organizacijas lengviau kontroliuoti, kai jų institucinis centras yra režimo kontroliuojamoje teritorijoje. Dėl to KB su savo universalia struktūra buvo neparanki nacių režimui. Dar prieš karą su Sovietų Sąjunga vokiečių valdžios pareigūnai domėjosi, ar Lietuvoje neatsirastų toks vyskupas, kuris sutiktų Lietuvoje kurti nepriklausomą nuo Vatikano „tautinę bažnyčią“²⁷. Tokių iniciatorių tarp Lietuvos dvasininkų neatsirado, priešingai, Lietuvos vyskupai stengėsi atnaujinti sovietų okupacijos laikotarpiu nutrūkusius ryšius su Apaštalu Sostu. Tačiau tai padaryti nebuvo lengva, kadangi Vatikanui atsisakius pripažinti nacių okupuotus kraštus Vokietijos dalimi, Berlynas stengėsi izoliuoti tų kraštų Bažnyčią nuo Apaštalu Sosto. Vatikano nuncijui Berlyne nebuvo leidžiama susiekti su okupuotų kraštų vyskupais, o siunčiami paprastu paštu laišškai tikrinami²⁸. Nepaisant to, per patikimus asmenis korespondencija su Vatikanu iš dalies buvo atkurta. 1942 m. spalio 8 d. arkivysk. J. Skvireckas Lietuvos episkopato vardu pasiuntė popiežiui laišką, kuriame informavo apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje, daugiausia dėmesio skirdamas sovietų okupacijos laikotarpio išgyvenimams. Panašūs laišškai buvo siunčiami ir vėlesniais metais. Skirtingai negu 1940-1941 m. Lietuvą pasiekdavo ir Vatikano instrukcijos bei laišškai. 1942 m. netgi buvo gauta piniginė pašalpa (25 tūkst. reichsmarkių) bendriems tikinčiųjų reikalams.

Specifinė situacija susidarė Vilniaus arkivyskupijoje, kuri priklausė Lenkijos bažnytinei provincijai. Lenkų visuomenė ir kunigai buvo žymiai labiau antivokiškai nusistatę ir glaudžiai bendradarbiavo su lenkų antinacinėmis pagrindžio organizacijomis. Todėl Vilniaus arkivyskupijos kunigai labiau nukentėjo nuo nacių represinės politikos. 1942 m. kovo 3 d. gestapininkai paskaitų metu įsiveržė į Vilniaus kunigų seminariją ir suėmė visus ten buvusius dėstytojus bei klierikus. Be to, buvo suimti dar 15 Vilniaus kunigų lenkų. Visi jie iš pradžių buvo kalinami Lukiškių kalėjime. Seminarijos profesoriai vėliau buvo įkalinti Šaltupio dvare (Marijampolės apskr.) įkurtoje priverčiamųjų darbų stovykloje, o dauguma suimtų klierikų išvežta darbams į Vokietiją. Tų pačių metų kovo 12 d. taip pat buvo suimti ir marijonų vienuolyne Marijampolėje internuoti Vilniaus arkivyskupas Romualdas Jalbžkovskis bei kurijos kancleris Adamas Savickis. Mėnesio pabaigoje buvo uždaryti visi Vilniaus moterų ir vyrų vienuolynai, o jų gyventojai – 64 vienuoliai ir 189 vienuolės uždaryti į Lukiškių kalėjimą. Vėliau

²⁷ V. Brizgys, op. cit., p. 121.

²⁸ V. Pavalkis, „Bažnyčia Lietuvoje ir Vatikanas 1940-1945“, *Aidai*, 1973, nr. 6, p. 248.

vienuolės buvo paleistos, bet joms uždrausta gyventi bendruomenėmis ir nešioti abitus²⁹. Dauguma vienuolių taip pat išvežti į Šaltupio dvarą.

Be to, nacių okupacinė valdžia bandė pasinaudoti tautine įtampa Vilniaus arkivyskupijoje, kurią padidino lenkų klero ir tikinčiųjų opozicija internuotą arkivysk. R. Jalbżykovskį pavadavusiam arkivysk. M. Reiniui. Tokia taktika lėmė ir tai, kad naciai leido nuo 1942 m. rudens atnaujinti kunigų seminarijos veiklą Vilniuje, kadangi naujasis jos rektorius ir dauguma dėstytojų bei klierikų buvo lietuviai. Vokiečių kurstomo lietuvių ir lenkų priešiško auka tapo ir Eitminiškių klebonas Ambraziejus Jakavonis, 1944 m. balandžio mėn. nužudytas Armijos Krajovos kovotojų. Kita vertus, mažai pagrįsti atrodo lenkų istoriografijoje dažnai pasitaikantys teiginiai, kad lietuvių dvasininkai pasinaudojo vokiečių parama sąsąskaitoms su lenkų dvasininkais suvesti³⁰. Kaip liudija 1942 m. spalio 6-8 d. vykusios Lietuvos vyskupų konferencijos protokolas, Lietuvos episkopatas rūpinosi kalinamų lenkų kunigų reikalais, jų išlaisvinimo galimybe bei tuo, kuo jiems būtų galima padėti³¹.

Kitų konfesijų santykiai su nacių okupacine valdžia susiklostė nevienodai. Glaudžiai su nacių okupacine valdžia bendradarbiavo Rusijos Stačiatikių Bažnyčios Pabaltijo egzarchas, metropolitas Sergijus Voskresenskis. Nors iki šiol galutinai nenustatyta, kas organizavo metropolito nužudymą 1944 m. balandžio 29 d. kelyje Vilnius-Kaunas, naujausi tyrimai³² patvirtina, kad oficialioji Stačiatikių Bažnyčia Pabaltijyje rėmė nacių politiką, aktyviai dalyvaudama antikomunistinėje propagandoje, ragindama jaunimą stoti į Rusijos išvadavimo armiją ir pan. Dėl to ir Stačiatikių Bažnyčios padėtis Lietuvoje buvo pakankamai gera. Vilniuje veikė stačiatikių seminarija, vienuolynai. Nuo nacių represijų nukentėjo tik pavieniai dvasininkai: 1943 m. buvo suimti ir įkalinti Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno archimandritas V. Voščenko ir Vilniaus katedros klebonas I. Jermoliukas (mirė Pravieniškių lageryje), 1944 m. birželio mėn. dėl įtarimų, kad Rudaminos popas N. Davidovičius palaiko ryšius su sovietiniais partizanais buvo sudeginti šio miestelio cerkvė ir popo namas. Lietuvos sentikių laikysena okupacinio nacių režimo atžvilgiu nebuvo vienprasmė. Nors dauguma jų rėmė sovietinius partizanus ir dėl to buvo persekiojami, buvo ir pasiruošusių bendradarbiauti su okupacine valdžia. Vienas iš tokių

²⁹ A. Bubnys, op. cit., p. 217-218.

³⁰ *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945*, p. 33-36.

³¹ Konferencijos protokolas, LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 65, l. 21.

³² R. Laukaitytė, „Stačiatikių Bažnyčia „nacių tarnyboje“: metropolito Sergijaus drama“, *Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai*, 2. Vilnius, 2002, p. 149-159.

buvo Borisas Pimonovas, kuris vokiečiams padedant 1944 m. pradžioje atkūrė Lietuvos sentikių aukščiausią tarybą (toliau SAT) bei tapo jos pirmininku.

Nors liuteronai Lietuvoje buvo artimai susiję su vokiška tradicija, okupacinė valdžia į iš Lietuvos 1941 m. nrepatrijavusius pastorius žiūrėjo nepatikliai, atvykstantiems vokiečiams buvo draudžiama lankytis jų pamaldose. Visgi laikinai konsistorijai 1942 m. pavyko išleisti dar nepriklausomybės laikais parengtą bendrą liuteronų ir reformatų giesmyną. Paradoksalu, tačiau naciai dar daugiau kliūčių darė dvasiniam grįžtančių į Lietuvą vokiečių aptarnavimui. Buvo vadovaujamosi prielaida, kad atvykstantys vokiečiai, turėję tapti nacių režimo atrama okupuotame krašte, yra tvirtai persiėmę nacių ideologija, kuri niekaip nesiderino su jų krikščionišku tikėjimu. Į Lietuvą prasimušti sugebėjo tik du vokiečių pastoriai, prisidengę deklaracija, kad jie atvyksta kaip ūkininkai: buvęs LLB vokiečių sinodo senjoras Paulius Tittelbachas ir A. Hiršas. Teikti religinius patarnavimus į Lietuvą atvykusiems vokiečių kolonistams buvo draudžiama ir vokiečių kariuomenės kapelionams³³.

Apibendrinant galima teigti, kad nors konfliktų tarp okupacinės valdžios ir religinių organizacijų netrūko, lyginant su prieš tai buvusiu bolševikų valdymu, Lietuvos tikintieji nacių okupacijos metais galėjo jaustis žymiai laisviau. Vokiečiai beveik nesikišo į vidinį Bažnyčios gyvenimą, netrukdė dvasininkams dirbti sielovadinio darbo, o tikintiesiems gyventi pagal savo įsitikinimus.

Bažnyčia ir Holokaustas

Itin aktuali nūdienai yra krikščionių laikysenos nacių vykdyto holokausto atžvilgiu problema. Neįmanoma paneigti fakto, kad persekioti ir žudyti žydus vokiečiams Lietuvoje padėjo ir dalis vietos gyventojų. Vienus į tai pastūmėjo to meto visuomenėje pakankamai gajūs antisemitiniai stereotipai, kiti buvo suklaidinti nacių propagandos teiginių ar apakinti noro už aktyvų žydų komunistų dalyvavimą sovietų piktadarybėse atkeršyti visai žydų tautai. Kadangi Lietuvos visuomenė tuo metu buvo mažai sekuliarizuota, didelę įtaką eilinių gyventojų elgsenai galėjo turėti Bažnyčios kaip institucijos pozicija. Centralizuotoje hierarchinėje Katalikų Bažnyčios struktūroje didžiausias autoritetas yra Apaštalu sostas su popiežiumi priešakyje. Popiežius dar prieš karą 1937 m. kovo 14 d. paskelbtoje enciklikoje *Mit brennender Sorge* išsakė

³³ Daugiau apie tai žr.: A. Hermann, „Vokiečių valdžios įstaigų ginčai dėl evangelikų kunigų grąžinimo į Lietuvą 1942-1944 metais“, in: *Lietuvių ir vokiečių kaiminystė*, Vilnius, 2000, p. 255-257.

vienareikšmiškai neigiamą požiūrį į nacionalsocializmo ideologiją, taip pat ir jo rasistines teorijas. Yra pakankamai įrodymų, kad 1938 m. vasarą buvo rengiama ir speciali enciklika, kuria turėjo būti pasmerktas rasizmas. Be to, tais pačiais metais visi katalikiški universitetai ir fakultetai paraginti žodžiu ar raštu pasisakyti prieš antisemitizmą. Taigi dar prieš okupacijas Lietuvos katalikai turėjo būti gerai susipažinę su Vatikano požiūriu į nacių rasistinę doktriną. Kad šis požiūris buvo žinomas ir Lietuvoje, liudija 1939 m. išleista arkivysk. M. Reinio knyga „Rasizmo problema“, kurios ištraukos buvo spausdinamos ir kunigams skirtame žurnale „Tiesos kelias“

Kita vertus, teorinis problemos suvokimas dar nereiškė žinojimo kaip elgtis iki tol neregėto masto žydynių akivaizdoje. Nors žydų žudynės nacių okupuotoje Lenkijoje vyko jau 1940 m. ir 1941 m. pavasarį, bet masinis žydų naikinimas prasidėjo tik vokiečiams įsiveržus į Sovietų Sąjungą. Pirmosios patikimos žinios apie Holokaustą Vatikaną pasiekė tik 1941 m. pabaigoje. Tai buvo viena iš priežasčių, kad Apaštalų sosto pozicija šiuo klausimu iki tol nebuvo pareikšta. Be to, Katalikų Bažnyčia Lietuvoje dėl sovietų okupacijos 1940-1941 m. praktiškai buvo atskirta nuo išorinio pasaulio, todėl beveik nieko nežinojo nei apie pirmąsias žydų žudynes, nei apie tai, kaip jas vertina ir kokius nurodymus šiuo klausimu duoda Vatikanas. Taigi, galima teigti, jog Holokaustas LKB užklupo ir visiškai netikėtai. Skaudi sovietų okupacijos patirtis, kaip minėta, lėmė, kad į vokiečius buvo žiūrima kaip į išvaduotojus nuo bolševikų teroro. Tai buvo svari paskata, bent jau iš pradžių, nematyti jų vykdomų nusikaltimų. Juolab, kad žydų bendruomenė buvo menkai integruota į Lietuvos visuomenę, o konservatyvi katalikų dvasininkija nebuvo atsikračiusi antijudaistinių stereotipų ir stipriai veikiama tuometinės antikomunistinės propagandos, kuri neretai tapatino žydus ir komunizmą. Negalima neįvertinti ir Bažnyčios hierarchų baimės pasisakymais žydų žudynių reikalu išprovokuoti represijas prieš tikinčiuosius. Gerai buvo žinoma, kad naciai didžiausiais savo priešais buvo paskelbę žydus, komunizmą ir katalikybę. Nebuvo paslaptis ir jų agresyvi politika Katalikų Bažnyčios atžvilgiu Vokietijoje bei okupuotoje Lenkijoje.

Nepaisant to, negalima teigti, kad LKB vadovybė ir kunigai visiškai nereagavo į prasidėjusias masines žydų žudynes. Kol kas negalima galutinai nei patvirtinti nei paneigti liudijimų apie vyskupų protestus prieš žydų žudynes. Vysk. V. Brizgys tvirtino, kad dar vokiečių okupacijos pradžioje, išgirdę apie pirmąsias žydų egzekucijas, jis, arkivysk. J. Skvireckas ir generalinis vikaras, prel. Kazimieras Šaulys įteikė vokiečių karo komendantui „ilgą ir aštriais

žodžiais parašytą protestą”, kuriame be kita ko buvo pareikšta, kad žydai yra Lietuvos, o ne Vokietijos piliečiai, ir kurie iš jų nusikalto, spręsti gali tik atsikūrusios Lietuvos teismai³⁴. Tačiau publikuotame arkivysk. J. Skvirecko dienoraščio fragmente, apimančiame laikotarpį nuo 1941 m. birželio 22 d. iki rugpjūčio 13 d., toks faktas neužfiksuotas. Tiesa, 1941 m. birželio 28 d. arkivysk. J. Skvireckas, prašomas gydytojo B. Matulionio ir kun. S. Morkūno, pavedė prel. K. Šauliui pasikalbėti su Kauno karo komendantu plk. Jurgiu Bobeliu ir sukilėlių vadovybe dėl ekscesų prieš žydus Kaune, tačiau prel. K. Šauliui tepavyko susisiekti su plk. J. Bobelio padėjėju, kuris „išklaušęs pažadėjo visa pranešti komendantui”³⁵.

Vysk. V. Brizgys tvirtino, kad Kauno vyskupai protestavo ir prieš getų steigimą, tačiau arkivysk. J. Skvirecko dienoraštyje tai užfiksuota kiek kitaip. 1941 m. liepos 11 d. įrašė jis perteikia vysk. V. Brizgio pasakojimą apie žydų atstovų apsilankymą, po to kai buvo sužinota apie planus visus Kauno žydus perkelti į Vilijampolę. Vysk. V. Brizgys „jiems paaiškines, kad žydai turbūt žina katalikų dvasininkų nusistatymą dėl žydų, bet jei jie dabar bandytų viešai atsiliepti už žydus, patys galėtų būti nulinčiuoti. Savaiame suprantama, kad ne visi žydai kalti, bet kaltieji užtraukė lietuvių visuomenės neapykantą bendrai visiems žydams. Žydai šiuo momentu turėtų suprasti, kad jiems nėra išskaičiavimo būtinai brautis į lietuvių tarpą, kad jiems bus geriau, jei ramiai pasiliktų šalia lietuvių, jiems skirtose vietose...”³⁶.

Motyvuodamas nenoru išprovokuoti nacių represijas prieš Bažnyčią (ne tik prieš dvasininkus, bet ir prieš tikinčiuosius), arkivysk. J. Skvireckas atsisakė pasirašyti ir buvusio Laikinosios vyriausybės vadovo, dr. J. Ambrazevičiaus pasiūlytą žymių Lietuvos visuomenės veikėjų protestą prieš žydų žudynes³⁷. J. Ambrazevičius su tokio dokumento projektu pas arkivyskupą lankėsi 1941 m. rugsėjo 19 d., prieš tai šiuo klausimu jau kalbėjęs su Vilkaviškio vyskupu Antanu Karosu. Kita vertus, atsakydamas į J. Ambrazevičiaus klausimą, ar bus įrodymų, kad lietuviai nepritarė žydų žudynėms, arkivyskupas pareiškė, jog „kunigai ne vienoje vietoje yra jau prieš jas pasisakę ir yra patekę į vokiečių nemalonę, kad aš esu pasisakęs prieš priešingas krikščioniškai dorovei žudynes per Raudonojo kryžiaus atstovus ir dėjau pastangų, kad tas mano nusistatymas pasidarytų žinomas partizanų štabui, kad esu parašęs raštą labai rimto turinio dėl

³⁴ V. Brizgys, op. cit., p. 180.

³⁵ 1941 m. *Birželio sukilimas* (dok. rinkinys), sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000 p. 272, 274.

³⁶ Ten pat, p. 282.

³⁷ Arkivysk. J. Skvirecko užrašų fragmentas, Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (toliau KAKA), b. 175, l. 181.

žydų katalikų ir asmenų...”³⁸. Kiti šaltiniai irgi patvirtina, kad vyskupai išdrįso užtarti iki 1941 m. birželio 22 d. pakrikštytus žydus, kad jie nebūtų varomi į getus. Nutarimas parašyti atitinkamą raštą buvo priimtas 1941 m. rugpjūčio 6-7 d. vykusiame Lietuvos vyskupų pasitarime³⁹. Kad Lietuvos vyskupai netylėjo žydų žudynių akivaizdoje, patvirtina ir vysk. V. Borisevičiaus liudijimas. 1946 m. sausio 3 d. rašytame laiške LSSR NKGB vadovybei jis be kita ko teigė: „Kartu su Lietuvos vyskupais vokiečių valdžiai įteikėme memorandumą, kad nebūtų žudomi žydai”⁴⁰. Gaila, kad vyskupas detaliau nerašė nei apie datą, kada jis buvo parašytas, nei apie jo turinį.

Žinomi ir keli atvejai, kai kunigai viešai pasmerkė lietuvius, dalyvavusius žydų žudynėse. Utenos apskrities Vyžuonų miestelio klebonas kun. Ignas Ragauskis, dėl to buvo suimtas ir 1941 m. rugpjūčio 7 d. sušaudytas kartu su grupe žydų netoli Utenos⁴¹. 1941 m. rugsėjo 14 d. atlaidų metų sakydamas pamokslą, žydšaudžius lietuvius pasmerkė Varėnos I klebonas Jonas Gilys⁴². Alsėdžių klebonas Vladislovas Taškūnas bandė sustabdyti šio miestelio žydų sušaudymą, o vėliau atsisakė priimti išpažintį iš vieno aktyviausių žudynių dalyvių bei pasmerkė juos per pamokslą Kalėdų rytą⁴³. Dėl to, kad per pamokslus smerkė žydų sušaudymus ir klausė užsienio radijo 1943 m. birželio 10 d. kun. V. Taškūnas buvo suimtas. Tą jis vėliau patvirtino jį tardžiusiam sovietų saugumo tardytojui⁴⁴. Kai kuriuose šaltiniuose nurodomi ir dar keletas atvejų, kai kunigai viešai protestavo prieš žydų žudynes ir įspėjo vietos gyventojus nedalyvauti jose⁴⁵. Kai kurių vyskupų viešuose kreipimuose į tikinčiuosius irgi būta pakankamai aiškių bendro pobūdžio perspėjimų, kurie galiojo ir elgesiui žydų atžvilgiu. Antai Telšių vyskupo Justino Staugaičio 1941 m. liepos 12 d. paskelbtame ganytojiškame laiške tikintiesiems teigiama:

„Taip pat nepamirškime, kad kiekvienas žmogus, ar savasis ar svetimas, prietelius ar neprietelius, yra to paties Dievo vaikas, vadinasi mūsų brolis. Jei jis kenčia, mūsų pareiga, kuo galime jam padėti. Suprantamas dalykas, kad pasaulis negali būti tvarkomas viena meile, reikia ir

³⁸ Ten pat.

³⁹ Pasitarimo protokolas, LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 63, l. 3.

⁴⁰ *Vyskupas Vincentas Borisevičius straipsniuose ir dokumentuose*, p. 281.

⁴¹ Kan. P. Rauda, *Nesuprantami mums tavo, Viešpatie, keliai: atsiminimai*. Vilnius, 2002, p. 173, 189-190.

⁴² 1941 m. rugsėjo 14 d. Alytaus apskrities Varėnos I-osios nuovados viršininko raportas Alytaus apskrities policijos vadui, *Masinės žudynės Lietuvoje*, 2 dalis, p. 113-114.

⁴³ Alsėdžių gyventojų Edvardo Šaulio liudijimas, *Alsėdžiai*. Vilnius, 2002, p. 290.

⁴⁴ V. Taškūno tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P 14927, l. 17-18.

⁴⁵ M. Krupavičius, Lietuvių-žydų santykiai rudosios okupacijos metu, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 5, p. 196-197; A. Vasiliauskiene, Filosofijos daktaras kunigas Juozapas Čepėnas, Vilnius, 2001, p. 33.

teisingumo. Jei kas daro ar yra daręs pikta, turi būti sutrukdytas ir nubaustas. Bet tai padarys tam tikri viešosios valdžios organai. Dieve, jus saugok nuo keršto ir sauvaliavimo”⁴⁶

Aiškiau pasisakyti Holokausto tema Bažnyčios hierarchams trukdė nacių vykdyta viešosios erdvės kontrolė. Net ir ganytojiški laiškai buvo cenzūruojami, o spaudos Bažnyčia iš viso neturėjo. Vyskupai dar kartą kelti žydų likimo klausimą bandė per 1941 m. spalio 7-8 d. vykusią metinę vyskupų konferenciją. Vysk. V. Brizgys painformavo konferencijos dalyvius apie savo pokalbį žydų reikalu su pirmuoju generaliniu tarėju P. Kubiliūnu, kuris pareiškęs, kad žydų klausimas yra vokiečių valdžios kompetencija ir lietuvių instancijoms neleidžiama į tai kištis⁴⁷.

Šiame kontekste labai abejotinas atrodo Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės A vado Walterio Stahleckerio 1941 m. rugpjūčio 16 d. pranešimo teiginys, kad vysk. V. Brizgys „uždraudė kunigams bet koku būdu padėti žydams”. Šis teiginys vėliau nekritiškai buvo kartojamas daugelyje solidžių užsienio autorių veikalų apie nacių vykdytą žydų naikinimą. Vysk. V. Brizgys kategoriškai neigia šią W. Stahleckerio informaciją, vertindamas ją kaip norą pasigirti savo pasiekimais prieš vadovybę. Kaip pats vyskupas mini, jis nebuvo vyskupijos ordinaras, todėl neturėjo kompetencijos duoti tokius nurodymus kunigams. 1942 m. kovo 20 d. iš tikrųjų buvo išsiuntinėtas kurijos raštas dekanams, primenantis, „kad yra civilinės valdžios potvarkiai draudžią gyventojams, todėl ir dvasiškijai bendrauti su žydais”⁴⁸, tačiau tai nebuvo autentiškas episkopato požiūris, o tik okupacinės valdžios potvarkių pagarsinimas.

Tikrąjį vysk. V. Brizgio ir kitų vyskupų bei kunigų požiūrį į persekiojamus žydus rodė jų praktiniai veiksmai. Vysk. V. Brizgys 1943 m. ne vieną kartą buvo susitikęs su Kauno geto seniūnų tarybos delegatu, buvusiu Lietuvos kariuomenės kapelionu rabinu Šmueliu Sniegu. Jau vien bendravimas su žydu nacių režimo buvo paskelbtas nusikaltimu ir vyskupui galėjo liūdnei baigtis, tačiau jis ne tik mielai bendravo su Š. Sniegu, bet ir pažadėjo padėti organizuoti pabėgusių iš geto žydų slėpimą⁴⁹. Kauno žydų pasitikėjimą vyskupu liudija jų apsisprendimas būtent jam patikėti geto brangenybių slėpimo vietos paslaptį, tam atvejui, jeigu getas būtų likviduotas⁵⁰. Kai 1941 m. pabaigoje Telšiuose buvo likviduojamas getas, Telšių vyskupijos ordinaras vysk. V. Borisevičius priglaudė ir slėpė iš jo pabėgusias kelias žydaites, rėmė žydus, kurie slapstėsi Telšių apskrities kaimuose ir pas Telšių vyskupijos parapijų kunigus, 1944 m.

⁴⁶ LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 63, l. 16.

⁴⁷ 1941 m. spalio 7-8 d. vykusios Lietuvos vyskupų konferencijos protokolas, LVIA, f. 167, ap. 5, b. 62, l. 13.

⁴⁸ V. Brandišauskas, op. cit., p. 145.

⁴⁹ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 316.

liepos mėn. padėjo išlaisvinti iš Telšių kalėjimo gydytojų Blatų 4 metų dukterį. Visa tai jau 1946 m. vasarą, vysk. V. Borisevičiaus teismo metu, paliudijo išlikę gyvi Telšių miesto žydai Mauša ir Mirijam Blatai bei Dovydas Kaplanas⁵¹. Kaišiadorių vyskupas Teofilis Matulionis padėjo išgelbėti Esterą Elinaitę.

Vysk. V. Brizgys rašė, kad Lietuvos vyskupai, išsiaiškinę vokiečių nuostatą žydų atžvilgiu, žinodami jų elgesį su žydais Vokietijoje ir kituose jų užimtuose kraštuose bei įsitikinę, kad jokie oficialūs žingsniai nacių politikos žydų atžvilgiu Lietuvoje nepakeis, dar 1941 m. spalio 7-8 d. vykusioje konferencijoje nutarė skatinti gelbėti pavienius asmenis⁵². Neaišku, ar vyskupų raginami, ar savo pačių iniciatyva, bet tikrai nemažai kunigų vokiečių okupacijos metais padėjo žydams. Į valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus sudarytą sąrašą žmonių, kurie Lietuvos teritorijoje gelbėjo žydus, šiuo metu yra įtrauktos 153 dvasininkų ir 9 vienuolių pavardės⁵³. Persekiojami žydai buvo slepiami vienuolynuose (moterų dominikonių vienuolyne Pavilnyje, vyrų marijonų vienuolyne Žemaičių Kalvarijoje, kapucinų vienuolyne Petrašiūnuose) seminarijose (Kauno ir Telšių), katalikiškose prieglaudose (Vaiguvoje, Lauruose). Daugiausia nusipelnė gelbėjant žydus Kauno Švč. Trejybės bažnyčios klebonas, kun. Bronius Paukštys SDB, gimimo liudijimais aprūpinęs virš šimto žydų vaikų, slėpęs žydus pas save ir pas patikimus žmones Suvalkijoje; kun. Pijus Andziulis MIC, marijonų vienuolyno Žemaičių Kalvarijoje rūsyje slėpęs ir globojęs 17 žydų; Vilniaus valstybinio archyvo direktoriumi dirbęs kun. Juozas Stakauskas, archyvo patalpose kelis metus slėpęs 12 žydų; Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjimo kapelionu dirbęs kun. Vladas Požėla. Su Bažnyčia artimai buvo susijęs ir vienas iš aktyviausių žydų gelbėjimo organizatorių pasauliečių Bronius Gotautas.

Kita vertus, būta ir ne visai garbingo Lietuvos kunigų elgesio Holokausto akivaizdoje atvejų. Antai vienas iš Skuodo sukilėlių būrio, dalyvavusio ir žydų žudynėse, vadų buvo šio miesto gimnazijos kapelionas, kun. Lionginas Jankauskas. Prieštaringų vertinimų susilaukė ir lietuvių policijos batalionų, neretai dalyvavusių civilių gyventojų žudynėse, kapelionų veiklos vertinimas. Sovietų propagandos bene labiausiai buvo išgarsintas karo metais 12-ojo policijos bataliono kapelionu buvęs kun. Zenonas Ignatavičius. Tačiau jis į batalioną atvyko tik 1941 m. gruodžio mėn., kai šis karinis dalinys jau nebedalyvavo žydų žudynėse ir daugiausia kovojo prieš

⁵⁰ Ten pat.

⁵¹ *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, sud. A. Streikus, Vilnius, 2000, p. 181.

⁵² V. Brizgys, op. cit., p. 129.

⁵³ V. Sakaitė, op. cit., p. 222-232.

sovietų partizanus. Be to, kapeliono pareigos kun. Z. Ignatavičiui buvo tik priedanga dirbti sielovadiniam darbui tarp vietos civilių gyventojų. Išsamesnės informacijos apie kitų policijos batalionų kapelionus nėra.

Kai kurie autoriai kaltina dvasininkus abejingumu žydų likimui, argumentuodami ir tuo, kad žydų klausimas beveik nebūdavo svarstomas vyskupų ir dekanų konferencijose, kapitulų posėdžiuose⁵⁴. Tokio argumento svarumu galima ir suabejoti, žinant, kad viešas šio klausimo svarstymas, o ypač tokių svarstymų fiksavimas dokumentuose, nebuvo visai nepavojeingas užsiėmimas. Dar vienas kontraversiškas Bažnyčios dalyvavimo žydų gelbėjimo akcijoje klausimas - žydų krikštas. 1941-1942 m. nemažai žydų, tikėdamiesi apsisaugoti nuo represijų, pareiškėdavo norą apsikrikštyti. Deja, dažniausiai tai jų neišgelbėdavo nuo žiauraus likimo. Todėl 1942 m. balandžio 8 d. Kauno arkivyskupijos kurija aplinkraščiu davė nurodymą kunigams: „išvengti galimiems neramumams ir net šventų dalykų piktnaudojimui, Ordinariatas, primindamas iki šiol buvusią Arkivyskupijoje tvarką, nustato, kad žydų tautybės asmenims Šv. Krikštas be atitinkamo visapusiško ištyrimo nebūtų teikiamas“⁵⁵. Panašus aplinkraštis buvo pakartotas ir 1944 m. vasario 17 d. Tokie nurodymai buvo visiškai pagrįsti to meto situacijoje, nes jeigu krikšto faktas būtų galėjęs išgelbėti, tam užteko ir fiktyvių gimimo metrikų išrašymo, ko Bažnyčios vadovybė tikrai nedraudė. Be to, žydų krikštui neretai priešinosi ir rabinai.

Nors, kaip minėta, LKB komunikacija su Vatikanu nacių okupacijos laikotarpiu buvo atkurta, konkrečių nurodymų kaip elgtis Holokausto akivaizdoje nebuvo gauta. Tiesa, Kauno arkivyskupijos kurijos archyve yra popiežiaus Pijaus XII 1942 metų Kalėdinio kreipimosi, kuriame buvo pasmerktas bet kokios rūšies genocidas, vokiškas nuorašas iš oficialaus Vatikano spaudos leidinio *Osservatore Romano*⁵⁶. Matyt, būta planų ir iš Lietuvos Katalikų Bažnyčios pusės informuoti Apaštalu Sostą apie žydų padėtį, nes 1942 m. spalio 6-8 d. vykusioje vyskupų konferencijoje buvo nutarta pasiųsti pranešimą Apaštalu Sostui, kuriame turėjo būti kalbama ir apie tautines mažumas⁵⁷. Tačiau popiežiui pasiųsto laiško tekste užuominų apie tai nėra.

Pakankamai vienareikšmiškas buvo Lietuvos vyskupų ir kunigų požiūris į nužudytų žydų nuosavybės pasisavinimą. 1943 m. sausio mėn. paskelbtame bendrame vyskupų ganytojiškame laiške skaitome:

⁵⁴ V. Brandišauskas, op. cit., p. 145-146.

⁵⁵ Ten pat, p. 145.

⁵⁶ KAKA, b. 175, l. 242-251.

⁵⁷ Konferencijos protokolas, LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 65, l. 23.

„Ši nelemta įvyki [bolševikų įvykdytą privačios nuosavybės panaikinimą – A. S.] savo naudai išsiaiškinus prasidėjo mūsų krašte svetimo turto grobimas, kuris nesiliauja nė dabar. Ir tai bando daryti šiaip jau padorūs žmonės. Žmonių gobšumas nuėjo taip toli, kad vagiama, grobiama savininkui iš po akių, nejaučiant nė gėdos, nė sąžinės graužimo. Su dar didesniu įžūlumu grobiamas svetimos tautos asmenų turtas, teisėtai jų įgytas. Koks baisus krikščioniškos moralės paniekimas.”⁵⁸

Svarstant žydų turto likimo klausimą Kauno arkivyskupijos dekanatų kunigų konferencijose⁵⁹, dauguma pasisakusių kunigų žydų turto pasisavinimą taip pat laikė neteisėtu ir moraliniu požiūriu žalingu poelgiu, nors ir nevienodai įsivaizdavo, kaip ir kam jis turėtų būti gražintas.

Bažnyčią kompromituojančių faktų aktyviai ieškojusi ir juos neretai kūrusi sovietų propaganda sėkmingai eksplotavo tik pora atvejų, kai Lietuvos kunigų elgesys Holokausto ir apskritai civilių gyventojų žudynių akivaizdoje galėjo kelti tam tikrų abejonių. Sovietų propagandos bene labiausiai buvo išgarsintas karo metais 12-ojo policijos bataliono kapelionu buvęs kun. Zenonas Ignatavičius ir vienas iš Skuodo sukilėlių būrio vadų, šio miesto gimnazijos kapelionas, kun. Lionginas Jankauskas. Kun. Z. Ignatavičius į batalioną atvyko tik 1941 m. gruodžio mėn., kai šis karinis dalinys jau nebedalyvavo žydų žudynėse ir daugiausia kovojo prieš sovietų partizanus. Be to, kapeliono pareigos kun. Z. Ignatavičiui buvo tik priedanga dirbti sielovadiniam darbui tarp vietos civilių gyventojų. Tuo tarpu kaltinimai L. Jankauskui dėl dalyvavimo civilių gyventojų žudynėse buvo paremti tik sovietų saugumo tardytojų surinktais liudytojų parodymais, kurie negali būti laikomi patikimais. Abejoti abiem minėtais atvejais sovietų propagandos paskleistų faktų patikimumu verčia ir tai, kad puolimas prieš abu kunigus buvo pradėtas dėl jų aktyvaus dalyvavimo išėivijos veikloje.

⁵⁸ LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 65, l. 74.

⁵⁹ Plačiau apie tai žr.: V. Brandišauskas, op. cit., p. 147-150.

Išvados

1. Nacių religinė politika okupuotuose Rytų kraštuose nebuvo tokia agresyviai anikatalikiška, kokia ji buvo Vokietijoje ar okupuotoje Lenkijoje. Karo su Sovietų Sąjunga sąlygomis siekta pajungti religines organizacijas propagandiniams tikslams, panaudojant kovos prieš bedievišką komunizmą lozungą.

2. LKB vadovybė kaip ir dauguma Lietuvos visuomenės palankiai sutiko vokiečių kariuomenę, išgelbėjusią nuo beįsisiūbuojančio sovietų režimo teroro. Antibolševikinė retorika viešuose vyskupų pareiškimuose propagandiniu požiūriu buvo naudinga ir nacių režimui.

3. LKB santykiai su civiline nacių administracija per visą okupacijos laikotarpį išliko įtempti. Tai lėmė nuolat patiriami religinės veiklos apribojimai ir vyskupų nesutikimas besąlygiškai vykdyti nacių valdžios pageidavimus bei kritika nacių Lietuvoje vykdomos politikos atžvilgiu.

4. Nuo nacių režimo represijų labiausiai nukentėjo lenkų tautybės Vilniaus arkivyskupijos dvasininkai, vienuoliai ir tikintieji. Tai lėmė aktyvesnis jų dalyvavimas antinacinės rezistencijos veikloje.

5. Nors LKB buvo gerai žinomas neigiamas Apaštalo Sosto požiūris į rasistinę nacių doktriną, konkrečių praktinių instrukcijų, kaip elgtis netikėtai užklupusio Holokausto akivaizdoje, neturėta. Nepaisant to, LKB vadovybė bandė panaudoti savo autoritetą žydų persekiojimui sustabdyti. Tiesa, liudijimų apie tiesioginius vyskupų protestus prieš žydų žudynes kol kas negalima nei pagrįsti patikimais istoriniais šaltiniais nei jų paneigti. Kai kurie vyskupai nacių okupacijos pradžioje perspėjo tikinčiuosius nedalyvauti žudynėse. Be to, episkopatas bandė užtarti pakrikštytus žydus. Žydų žudynes viešai pasmerkė ir keletas provincijos kunigų.

6. LKB aktyviai dalyvavo gelbėjant pavienius žydus. Prie to prisidėjo dauguma vyskupų, daugiau nei šimtas kunigų ir vienuolių, daugybė eilinių tikinčiųjų. Dvasininkai taip pat smerkė išžudytų žydų turto savinimąsi. Tai patvirtina, kad LKB nebuvo abejinga Lietuvos žydų tragedijai.

Bibliografija ir publikuoti šaltiniai:

Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose. Vilnius, 2002.

Arkivyskupo J. Skvirecko dienoraštis, 1941 m. *Birželio sukilimas* (dok. rinkinys), sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000, p.

S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XX a. pab.*, Vilnius, 1998.

Kun. J. Baltramoničio dienoraštis (1942-1944 m.), *LKMA Metraštis*, t. XXII, 2003, p. 528-622.

V. Brandišauskas, „Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos“, *LKMA Metraštis*, t. XII, 1999, p. 135-152.

V. Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1940-1944 metais*, Chicago, 1977.

A. Bubnys, „Vokiečių politika Lietuvoje Bažnyčios ir religijos atžvilgiu (1941-1944)“, *LKMA Metraštis*, t. XIV, p. 209-219.

A. Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945*, Düsseldorf, 1981.

A. Damušis, *Lithuania against nazi and soviet aggression*, Brooklyn, 1998.

M. Greenbaum, *The Jews of Lithuania: a history of a remarkable community 1316-1945*, Jerusalem, 1995.

A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2001.

A. Eidintas, *Lietuviai, žydai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

A. Faitelson, *Heroism and Bravery in Lithuania 1941-1949*, Jerusalem, 1996.

A. Hermann, „Vokiečių valdžios įstaigų ginčai dėl evangelikų kunigų grąžinimo į Lietuvą 1942-1944 metais“, *Lietuvių ir vokiečių kaiminystė*, Vilnius, 2000, p. 255-257.

Išgelbėję pasaulį: žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941-1944), Vilnius, 2001.

M. Krupavičius, „Lietuvių-žydų santykiai rudosios okupacijos metu“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 5, p. 196-197.

R. Laukaitytė, „Staciatikių Bažnyčia „nacių tarnyboje“: metropolito Sergijaus drama“, *Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai*, 2. Vilnius, 2002, p. 149-159.

Masinės žudynės Lietuvoje [dokumentų rinkinys], 1-2 dalis, Vilnius.

S. Neshamit, „Lietuvių ir žydų santykiai vokiečių okupacijos metais”, *Atminties dienos*, Vilnius, 1995.

V. Pavalkis, „Bažnyčia Lietuvoje ir Vatikanas 1940-1945”, *Aidai*, 1973, nr. 6, p. 245-249.

V. Sakaitė, „Lietuvos dvasininkai - žydų gelbėtojai”, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 222-232.

A. Streikus, „Vatikano pozicija žydų holokausto atžvilgiu”, *LKMA Metraštis*, t. XIV, p. 221-226.

S. Sužiedėlis, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir holokaustas kaip istorinių tyrimų objektas”, *LKMA Metraštis*, t. XIV, p. 121-133.

A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

Kun. M. Vaitkus, *Milžinų rungtynėse: 1940-1944 atsiminimai*, Londonas, 1972.

Vyskupas Vincentas Borisevičius straipsniuose ir dokumentuose. Vilnius, 2002.

Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945: Metropolie wileńska i lwowska, zakony. Pod red. Z. Zelinskiego, Katowice, 1992

Pridedamų dokumentų kopijų sąrašas:

1. Ištrauka iš vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaitos Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 8.
2. Ištrauka iš vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. balandžio mėn. ataskaitos Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne // LCVA, f. 1399, ap. 1, b. 26, l. 52-55.
3. Arkivysk. M. Reinio 1943 m. balandžio 24 d. raštas gen. P. Kubiliūnui // LYA, f. K-1, ap. 45, b. 71, l. 113.
4. 1941 m. rugpjūčio 6-7 d. įvykusio Lietuvos vyskupų pasitarimo protokolas // LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 63, l. 1-4.
5. 1941 m. spalio 7-8 d. įvykusios Lietuvos vyskupų konferencijos protokolas // LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 62, l. 10-13.
6. 1942 m. spalio 13 d. Lietuvos vyskupų memorandumas generaliniam komisarui // LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 65, l. 33-38.
7. Generalinio komisaro atsakymas į 1942 m. spalio 13 d. Lietuvos vyskupų memorandumą // LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 66, l. 10-11.
7. 1943 m. spalio 5-6 d. įvykusios Lietuvos vyskupų konferencijos protokolas // LVIA, f. 1671, ap. 5, b. 67, l. 1-4.